

⁴¹ Три примірники в ЛНБ. Доля примірника, що був у Львівському історичному музеї, неясна.

⁴² *Городецкий М. И.* Столетие воссоединения Юго-Западной Руси. — С. 262; *Сецинский Е.* Город Каменец-Подольский. — С. 40 — 41; *Юрченко П. Г.* Кам'янець-Подільський замок. — С. 108; *Крип'якевич І. П.* Богдан Хмельницький. — К., 1954. — С. 144 — 145; *Кам'янець-Подільський.* — С. 26; *Халлахчян О. Х.* Указ. соч. — С. 136 та ін.

⁴³ *Будяньська Т. М.* Вказ. праця. — С. 5; *Кам'янець-Подільський* історико-архітектурний заповідник. — С. 14 — 15.

⁴⁴ Наприклад, див.: *Dachkevyc Ja.* Op. cit. — il. XC, XCI; *Rzeczpospolita w dobie Jana III.* — il. 64.

Одержано 12.10.1989 р.

Автор рассматривает источниковую ценность гравюр XVII — XVIII вв. с изображением Каменца-Подольского с точки зрения исторической топографии города.

І. Б. Гирич

ДО ІСТОРІЇ ТОПОГРАФІЇ
ПЕЧЕРСЬКОЇ ЧАСТИНИ КИЄВА ХІХ СТ.
(за матеріалами Київської інженерної команди)

Фонд Київської інженерної команди, що зберігається у ЦДА УРСР, містить карти, креслення, плани Печерської частини Києва XVIII — XIX ст. За матеріалами простежується, як змінювався загальний вигляд фортеці в різні часи.

Із заснуванням Петром I нової фортеці на Печерську в Києві розпочала роботу Київська інженерна команда. Поодинокі згадки в історичній літературі свідчать про її функціонування в той час, проте загальний масив документів фонду Київської інженерної команди, що зберігається у ЦДА УРСР у м. Києві, відображає більш пізній період її існування, з кінця XVIII — до другої половини XIX ст.

Інженерна команда була складовою частиною інженерного управління Києво-Печерської фортеці, яке відало оборонними об'єктами; будинками, технічними спорудами, а також військовими шляхами, мінними та іншими допоміжними засобами військової оборони. Команда була його робочим органом. В її обов'язки входило: розробка проектів військових споруд, вирішення питань технології, будівництва, контроль за проведенням ремонтних робіт та ін. Очоловав команду військовий інженер у чині полковника, його підлеглими був офіцерський склад інженерів-помічників, а особовий штат команди складався з креслярів-картографів, котрі проходили військову службу у званні кондукторів та фейерверкерів, вони в свою чергу розподілялись на різні категорії-класи. Спеціальну освіту креслярі здобували спо-

© І. Б. Гирич, 1991

чатку в школах землемірів, а згодом в інженерних школах, завданих у Росії з 1804 р.

Основу збірки становлять карти, креслення, плани фортеці та її частин. Вони зберігаються групами відповідно до основних споруд фортеці: Шпитальні та Васильківські укріплення, Жандармські казарми, Арсенальні майстерні, Миколаївські казарми, арештантська рота на території Пустинно-Микільського монастиря, цитадель — Стара Петровська фортеця, казарма кантоністів, круглі башти, Звіринецькі укріплення, Подільська брама, підпірний мур у Проваллі, цегляні заводи в долині Либеді.

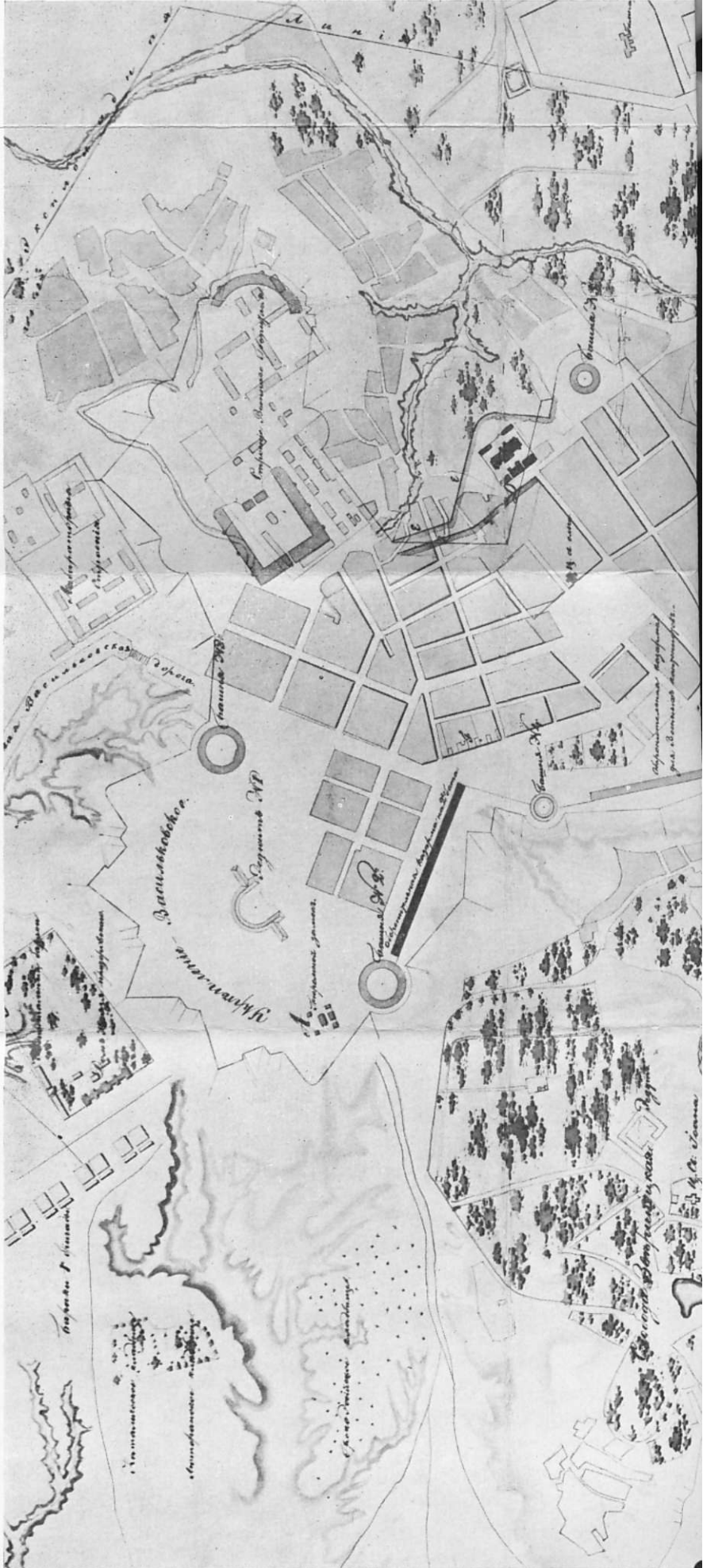
Нова фортеця, будівництво якої розпочалось у 1831 р., змінила структуру Печерської частини міста, створила та закріпила нові його райони, вулиці, площі. Під час будівництва більшість будинків, що існували на початку XIX ст., підпала під знесення. На картах послідовно фіксувався стан Печерського містечка напередодні великих зрушень, під час будівництва фортеці та після нього. Завдяки цим матеріалам (головним чином загальним планам цієї частини міста) стає можливою реконструкція історико-топографічної структури цього району, спроба котрої запропонована у цій статті¹.

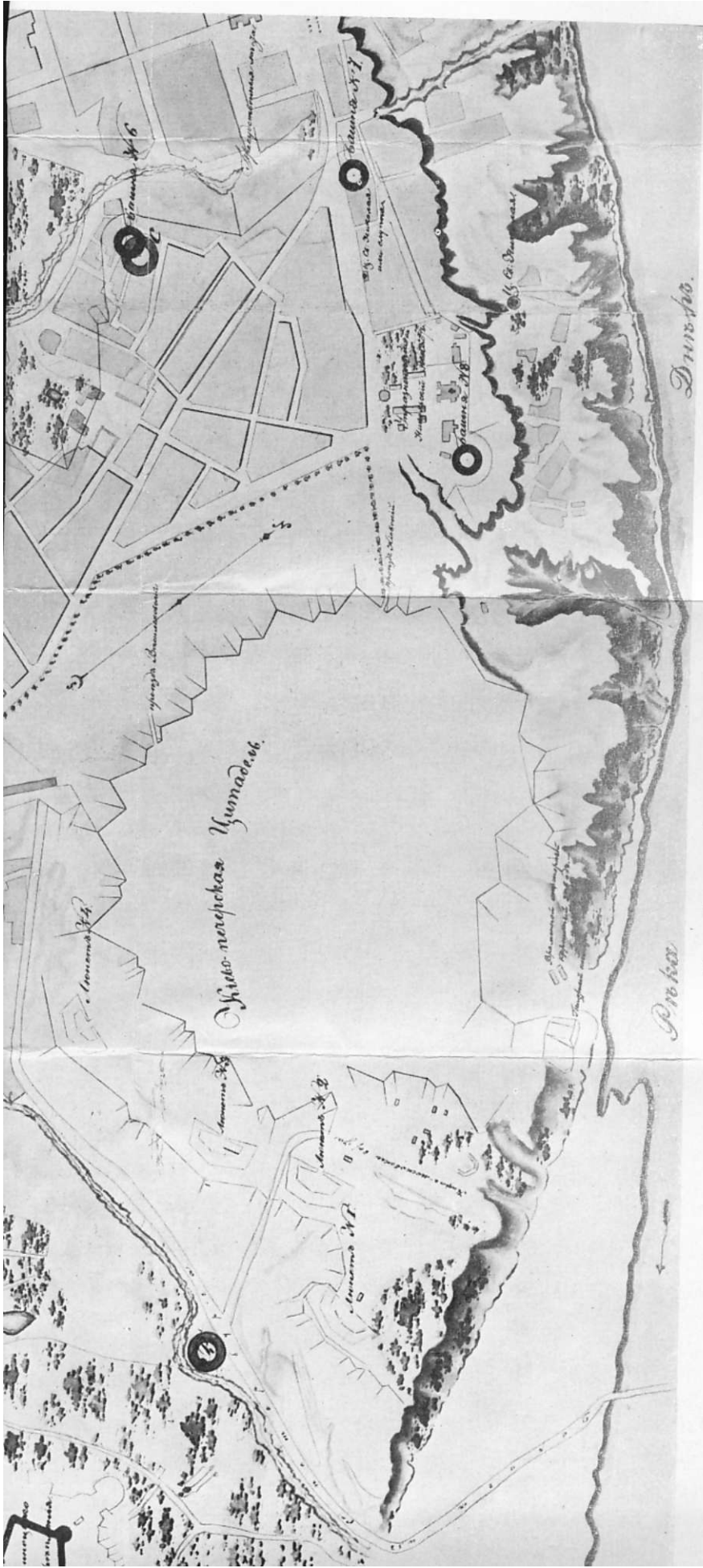
На межі XVIII — XIX ст. Київська фортеця переживала своєрідний етап відродження. У зв'язку з підготовкою Росії до війни з наполеонівською Францією в Києві за наказом військового міністерства ремонтувалися і поновлювалися старі оборонні споруди та прискорено зводилися нові. Навіть після Вітчизняної війни 1812 р. з внутрішньополітичних міркувань царська влада санкціонувала будівництво Нової Печерської фортеці, яке продовжувалося чверть століття і було остаточно завершене лише у 60-х роках XIX ст. Саме цей більш ніж півстолітній період історії висвітлюють документи фонду Київської інженерної команди.

У 1817 р. на Печерську налічувалося 17² з 49 цегляних будинків міста. На одному з планів Києва початку століття³ зображено 5 кам'яних будинків вздовж еспланадної лінії. Всі вони були побудовані в 1803 — 1806 рр. і розміщувалися в районах сучасних вулиць Суворова та Кутузова.⁴

Печерськ, або Печерський форштадт, як його офіційно називали до початку будівництва Нової фортеці, географічно розміщувався на Печерському плато, обмеженому з усіх боків урочищами та ріками: з півдня — долиною ріки Либідь, з південного сходу — Наводницьким ярмом, з півночі і сходу — Дніпром, з південного заходу і північного сходу — Кловським ярмом.

Головними вулицями Печерська були: Микільська (нині вул. Січневого повстання), яка з'єднувала фортецю із самим містом і Подолом; на ній розташовувалися будівлі Пустинно-Микільського монастиря. Московська вулиця пролягала, як і зараз, але розпочиналася від перехийка, що єднав Липки і Печерськ. Мініховський

Масштаб: у 1 дюйма 100 сажнів. Автор: інженер-полковник Жеванов, доповнення — підполковник Дзичканець.

План Києво-Печерської фортеці. 11 серпня 1836 р.

Генеральный план Киево-Печерской фортеці. 21 линия 1853 г.
Масштаб: у 1 дюйма 100 сажень. Автор: инженер-подполковник Князичко.

ретраншемент, насипаний у 1737 р., обмежував Печерськ із заходу, але на початку ХІХ ст. його вал зруйнувався; форштадт почали забудувати в бік долини Аибеді, вздовж Васильківської вулиці, котра стала продовженням Московської та Еспланадної вулиць після їхнього злиття. Зведення з 1831 р. Васильківських укріплень (редут № 1) Нової Печерської фортеці спричинилося до руйнування новозбудованих кварталів цієї частини міста, в результаті чого вона набула меж Печерського форштадту кінця ХVІІІ ст. Територія Печерська в обрисах старого ретраншементу мала відносно регулярне планування. Напрямок вулиць був такий: з півночі на південь (три вулиці); із заходу на схід (чотири вулиці). Перетинаючи одна одну під прямим кутом, ці вулиці створювали 13 кварталів, котрі розташовувалися в межах території між баштами № 2 і 3, між Шпитальними укріпленнями та Печерською площею. За формою квартали утворювали п'ятикутник (200 × 200 × 150 × 300 × 250 саж.)⁴ з площею в центрі (район сучасної пл. Лесі Українки) розміром 100 × 70 саж.⁵

Розпочате 28 червня 1831 р. будівництво редуту № 1 і башти № 4 було в основному завершене в серпні 1836 р.⁶ (див. вклейку). Незнесеними залишалися вісім кварталів: шість — біля башти № 2, два — між баштою № 3 і шпиталем.

Плани, котрі фіксують ці будівельні роботи, дозволяють зробити висновок, що генеральний план фортеці змінювався в процесі будівництва⁷. Багато із запроєктованих об'єктів так і не було зведено, а замість них з'явилися інші споруди⁸. Так, не збудовано оборонні казарми на 2 батальйони між баштами № 4 і № 2 (біля 200 саж. у довжину), башту № 8 біля трапезної Військово-Микільського собору. Натомість зведено казарми жандармського полку та Миколаївські казарми на перешийку (за проектом мала бути башта № 7). Крім того, в будівництво, намічене генеральним планом до здійснення, після 1836 р. були внесені уточнення і доповнення, від яких врешті-решт відмовились. Так, башту № 6 передбачалося вдвічі збільшити в діаметрі (до 36 саж.), відсунувши її від схилів Кловського яру, а саму башту використати під приміщення для утримання в'язнів. Цілий ряд фортечних споруд проектувалося переобладнати під приміщення для утримання військових арештантів, що, очевидно, було спричинено наслідками польського повстання 1830 — 1831 рр. В середині 30-х років ХІХ ст. вже існував тюремний замок у південно-східному куті Васильківських укріплень. Але цього виявилось недостатньо і до збудованого планувалося додати круглу башту у Наводницькому яру — навпроти люкети № 1 на завороті шляху від понтонного мосту через Дніпро до Нижньо-Московської брами, а також новий тюремний замок (на зразок Одеського) на півдні — від башти № 5, де закінчувалася Мільйонна вулиця (сучасна вул. П. Мирного). У зв'язку з тим, що остання в'язниця виходила за межі ліній Нової Печерської фортеці, стіну, що з'єднувала Шпитальні укріплення з баштою № 5, призначалося відсунути на південний захід на 60 — 120 саж. Проте план не був здійснений.

Головна площа Печерська ще з ХVІІІ ст. — Печерська, або, як її називали, Торгова площа. План 1835 р. фіксує навколишню місцевість, перераховує деякі вулиці⁹. Німецька вулиця була межею руйнування кварталів, а далі будівництво продовжувалося по вулиці Новий Васильківський шлях, котра проходила між Васильківськими і Шпитальними укріпленнями, ведучи до р. Аибеді (зараз вул. Щорса). Від Печерської площі в південному напрямку відходили Велика і Мала Шиянівські (сучасні вулиці Лескова і Немировича-Данченка). Паралельно Німецькій вулиці на плані зображено Шпитальний провулок.

Проектувалося перепланувати Печерську площу з метою надання їй прямокутної форми, для чого необхідно було відрізати виступаючий за червону лінію проекту квартал між Великою і Малою Шиянівськими вулицями, а також провести нову вулицю на західному боці площі, повз споруджувану Ольгінську церкву¹⁰, яку зводили замість дерев'яної Володимирської, що потрапила під еспланаду.

Місцевість Шпитальних укріплень¹¹ ще на початку ХІХ ст. була зайнята дерев'яними будівлями стаціонарного шпиталю. На місці зведеної Північної напівбашти прямокутником розташовувалися чотири бараки, один з яких призначався для хворих фортечних в'язнів. Інші будівлі й замкнений двір використовували у службових справах. Сарай, цейхгауз, стайня, будинок комісара та намети для хворих офіцерів простягалися на 125 саж. Вздовж місця, де був збудований кам'яний шпиталь Нової Печерської фортеці, із заходу на схід зорієнтовані будинки головного лікаря, ординатора, наглядча. Тут була також тимчасова лазня, корпус для хворих «нижніх чинів» і швальня (п'ять споруд), а позаду — шість будинків служб. Біля північного капоніра на невеличкій ділянці знаходилося двадцять садиб київської бідноти, де поміж бараків для хворих і кількох житлових бараків шпиталю розміщувалися хлібопекарня, училище фельдшерських учнів і ще один флігель на десять хворих. В північно-східному напрямку від шпиталю містилася 21 садиба, а загалом тут було 87 садиб.

Після 1837 р. Печерська площа перестала бути топографічним центром Печерська¹². На південь від площі залишалось лише шість напівкварталів, котрі утворювали Московську вулицю з площею, і Фурштатська вулиця, де знаходились фурштатські склади. У 1843 р. на Печерській площі, яка на той мала розміри 120 × 75 саж.¹³, проектувалося будівництво екзерцицгауза — критого приміщення для підготовки військ (25 × 12 саж.). На північ від Кловської вул. на плані зазначена Мушкательська вулиця. Головна вулиця Клова, яка проходила по дну Провалля, звалась Бульйонна.

Найбільші садиби розміщувалися у південній частині Печерської площі: садиба аптекаря Ейсмана (421 саж.²), каретника Ріперта (565 саж.²), а також велика садиба Києво-Печерської лаври (три будівлі, одна з яких — церква, садок)¹⁴. Квартал між вулицями

Московською, Арсенальною, Печерською площею та Мільйонною належав поміщику Шиянову, ім'я якого носили вулиці Велика і Мала Шиянівські. Паралельно Арсенальній вулиці на відрізьку у 70 саж. йшла Мільйонна вулиця. Під кутом від Московської вулиці проходила Рибальська, а на 60 саж. від неї йшла паралельно Різницька вулиця.

Плани 1836 і 1837 рр.¹⁵ дають назви маловідомих вулиць району Печерська між Кловським яром і Московською вулицею. Це — Трипільська (проходила на північ паралельно Московській вул.), Хрестова (Хрестовська, мала назву від розташованого тут кладовища) та Улашевська (Уласієвська) вулиці (в середині XIX ст. тут була прокладена Кловська вул.). Остання, можливо, отримала свою назву від садиби Василя (Уласія) Мізерного, повз яку вона проходила. Сінна площа знаходилася між Московською і Трипільською вулицями. Ця назва поширена в Києві як загальноживаний топонім.

У 1844 — 1847 рр. на протязі Московської вулиці, між Різницькою вулицею та Сінною площею, збудовано казарми жандармського полку. Споруда мала підковоподібну форму, оскільки повторювала рельєф місцевості.

У 1846 — 1851 рр. та 1850 — 1854 рр. під башту № 6 та арсенальні майстерні відійшли квартали Хрестовської вулиці. У 1852 р. був прокладений Кловський узвіз, який з'єднав Печерськ з Липками в районі Печерської площі¹⁶. В 1844 р. біля південного рогу «підкови» Жандармських казарм зведено плац, перенесений із садиби жандармського полку на Липках (район сучасної вул. Оражонікідзе)¹⁷.

Московська вулиця з початком будівництва фортечного комплексу Жандармських казарм, башти № 6, арсенальних майстерень ставала внутрішньою еспланадною лінією фортеці. У зв'язку з цим її правий бік майже повністю зносився¹⁸. Між Жандармськими казармами і арсеналом на протязі 120 саж. по Московській вулиці розміщувалися вісім садиб. Найбільша з них у центрі від кута — «іноземця Гейнріха»¹⁹. Кількість будівель у кожній садибі, як і в знесеній, не перевищувала п'яти; фасадом на вулицю виходили три.

Відстань між будинками садиб на Печерську коливалася від 2 — 4 до 15 — 20 саж. У серпні 1854 р. на цей трикутник (Московська вул. — Жандармські казарми до башти № 6 — арсенальні майстерні) проектувалося перенести з еспланади на Липках садиби Семенюти, Маркевича та Корта, всього близько п'ятнадцяти житлових будинків, три з них були цегляні²⁰.

Миколаївські казарми будувалися протягом 1846 — 1850 рр. на «перешийку», що з'єднав Печерськ з Липками. Розмір його був досить незначний: в ширину 25 саж., в довжину 75 саж.²¹ По ньому проходила єдина найкоротша дорога з Печерська в Старе місто і на Поділ, проте на картах команди другої половини XIX ст. вона не має назви. Найвірогідніше, називалася Графським

XIX ст. вона не має назви. Найвірогідніше, називалася Графським провулком (він поєднував «перешийок» з Микільською вул.), оскільки на плані 1844 р. він викреслений під такою назвою²². Можливо, назва провулку походила від садиби графа К. Разумовського (знаходилася на місці сучасного надземного павільйону станції метро «Арсенальна»), яку той у кінці XVIII ст. подарував своєму племіннику, в майбутньому генерал-майорові, міністру юстиції Д. П. Трошинському²³. На іншому плані провулок називається Трошинським²⁴.

Ця садиба — рідкісний зразок комплексу житлових будинків. Головними елементами цього комплексу були: помешкання господаря та його родини, два симетричних флігеля, господарчий двір, навколо якого розміщувалися стайні, кухні і т. ін., а також, як обов'язковий елемент поміщицького маєтку, садок. Проте на середину XIX ст. садиба збереглась не повністю. Головний дерев'яний будинок був розібраний попереднім власником К. Разумовським і перевезений у Яготин. У кінці 1837 р. садиба була придбана казною і на її території розмістився інженерний двір фортеці. Загальна площа садиби сягала 14 тис. кв. саж.²⁵ У 40-х роках XIX ст. на території садиби розміщувалися два паралельні флігелі (7x22 саж.), котрі торцевими сторонами виходили на Микільську вулицю. По краях довгої сторони флігелі мали ризаліти, які між собою з'єднувалися відкритими галереями. Двір, котрий вони утворювали, був квадратної форми. Довжина садиби по вулиці Микільській сягала 40 саж.

Найбільшим архітектурним комплексом Микільської вулиці була територія Пустинно-Микільського монастиря, яка у 1831 р. віддана фортечному відомству. Головна церква — Микільський собор — була перетворена в гарнізонний Військово-Микільський собор, а кам'яні трапезна і будинок ігумена прилаштовані під арештантські казарми. На плані 1852 р.²⁶ детально зображена місцевість між Військово-Микільським собором та садибою Трошинського. На 15 саж. на схід від флігеля Трошинського по Микільській вулиці в бік Лаври, навпроти будинку Іпсиланти, знаходилася Миколаївсько-Слупська церква. Вздовж вулиці монастирська територія мала довжину 50 саж. Далі на схід розміщувалося подвір'я Києво-Печерської лаври (25x50 саж.), котре почасти складалося з цегляного будинку готелю, а також з монастирських господарських споруд, що творили внутрішній двір.

У серпні 1854 р.²⁷ розроблявся проект влаштування фортечного плацу від Миколаївських воріт до Військово-Микільського собору (250x12 саж.); Микільську вулицю передбачалося відсунути в бік форштадту на 10 — 15 саж. Чотири будинки з садиби Маркевича (знаходилася на Липках) за проектом мали перенести на південний схід від собору.

В 50-х роках XIX ст. в кварталі між Кловською вулицею і Кловським узвозом споруджуються три понтонних сараї.

Приватна забудова в межах Ново-Печерської фортеці регламентувалася генеральним планом, затвердженим Миколою І 25 січня 1830 р.²⁸ Дерев'яні будівлі дозволялося зводити на території, обмеженій лінією: від рогу Бутишева провулка (тепер вул. Іванова) та Московської вулиці до Микільської — до місця, де брала початок садиба Микільсько-Слупського монастиря, далі по еспланадній до перетину з Московською вулицею. Інший район дерев'яної забудови — від Жандармських казарм до Різницької вулиці, далі по Кловській повз Печерську площу, по вулиці М. Шиянівській до еспланади перед Васильківськими укріпленнями, потім по В. Шиянівській до Печерської площі, по Арсенальній вулиці до Московської вулиці до її з'єднання з Різницькою.

Кам'яне будівництво в Києві офіційно дозволялося для тих районів, що прилягали до фортечних мурів, від шпиталю до Миколаївських казарм. Але з 1844 р. було взагалі заборонено спорудження дерев'яних будинків і в зв'язку з цим кількість кам'яних будинків на Печерську поступово зростала. Якщо до кінця другого десятиріччя XIX ст. нараховувалося 14 таких будівель, то у 1845 р. їх було 76²⁹; з них 3-поверхових — чотири будинки, 2-поверхових — 28, одноповерхових — 14; дерев'яних на цегляному поверсі — 30, дерев'яних на кам'яному фундаменті — 240.

З 1832 по 1846 р. при будівництві київської фортеці було знесено 533 будинки³⁰. Фортечні споруди разом з еспланадою зайняли загальну площу 908 десятин 456 кв. саж. Житлові квартали Печерська набули правильних абрисів, обмежених внутрішньою еспланадою. За формою Печерськ став нагадувати трикутник (вулиці Микільська, Еспланадна, Московська) в поєднанні з неправильним чотирикутником. Планування вулиць, що залишилися, з часом майже не змінилося. В результаті переміщення частини населення Печерська на нове місце проживання утворився новий район Києва — Либідська частина, або «Новое Строеіе». В кількісному відношенні населення Києва збільшилося за рахунок військових частин майже до 60 тис. чоловік, що поселились у новозбудованих казармах, і в кінці 50-х років третину київського населення становили військові, більшість яких мешкала на Печерську.

¹ ЦДІА УРСР, ф. 1434, оп. 1, спр. 1, 2, 4, 7, 48, 49, 77 — 79, 83, 84. Використані плани лише Печерського містечка.

² Иконников В. С. Киев в 1654 — 1855 гг.: Ист. очерк. — Киев, 1904. — С. 124.

³ ЦДІА УРСР, ф. 1434, оп. 1, спр. 83, арк. 3.

⁴ 1 сажень = 2,134 м.

⁵ ЦДІА УРСР, ф. 1434, оп. 1, спр. 83, арк. 2.

⁶ Там же, спр. 2, арк. 32.

⁷ Там же.

⁸ Цей факт не відображено в краєзнавчій літературі; не розглядаються нездійснені проекти будівництва й у спеціальних виданнях.

⁹ ЦДІА УРСР, ф. 1434, оп. 1, спр. 83, арк. 4.

¹⁰ Була закінчена у 1837 р. (див.: Петров Н. И. Историко-топографические очерки древнего Киева. — Киев, 1897. — С. 215).

¹¹ ЦДІА УРСР, ф. 1434, оп. 1, спр. 84, арк. 7.

¹² Там же, спр. 1, арк. 2.

¹³ Там же, спр. 1, арк. 15.

¹⁴ Там же, спр. 78, арк. 14 (підрахунки автора — І. Г.).

¹⁵ Там же, спр. 2, т. 1, арк. 29; спр. 49, арк. 2.

¹⁶ Там же, спр. 49, арк. 10.

¹⁷ Там же, спр. 77, арк. 9.

¹⁸ Там же, спр. 84, арк. 21.

¹⁹ Там же, арк. 17.

²⁰ Там же, спр. 83, арк. 26.

²¹ Там же, спр. 84, арк. 12.

²² Там же, арк. 12.

²³ Записки П. Д. Селецкого // Киев. старина. — 1884. — № 9. — С. 622.

²⁴ ЦДІА УРСР, ф. 1434, оп. 1, спр. 83, арк. 32.

²⁵ Там же, спр. 84, арк. 8.

²⁶ Там же, спр. 1, арк. 7.

²⁷ Там же, арк. 7.

²⁸ Там же, спр. 83, арк. 23.

²⁹ Иконников В. С. Вказ. праця. — С. 201.

³⁰ Фундуклей И. Статистическое описание Киевской губернии. — Киев, 1852. — Ч. 1. — С. 328.

Одержано 12.10.1989 р.

Фонд Киевской инженерной команды, хранящийся в ЦГИА УССР, содержит карты, чертежи, планы Печерской части Киева XVIII — XIX вв. По материалам прослеживается, как изменялся обший вид крепости в разное время.

М. Ф. Дмитрієнко

ОСОБАЛИВОСТІ КАРТОГРАФУВАННЯ ДАНИХ ПРО ВИДАННЯ ГАЗЕТ УКРАЇНИ (ЖОВТЕНЬ 1917 — 1920 рр.)

В статті розглянуто особливості картографування даних про видання перших радянських газет на Україні в 1917 — 1920 рр.

Серед загального комплексу історичних джерел, що знаходяться в розпорядженні вчених, важливе місце посідає періодична преса. Саме преса відіграла значну роль у період пролетарської революції як засіб політичного виховання і організації мас. Багатоаспектність преси, як джерела, визначалася й тим, що, крім інформаційної, агітаційно-пропагандистської, організаційної та виховної функцій, вона досить активно виконувала духовну функцію, спрямовану на задоволення естетичних запитів суспільства. Саме функціональне

© М. Ф. Дмитрієнко, 1991